

Людмила Малес (Київ)

НАЦІОНАЛЬНІ ТА ГЕНДЕРНІ КОНСТРУКТИ
В СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ:
КОНКУРЕНЦІЇ ТА ДОМІНАЦІЇ

Актуальність пропонованої до розгляду статті полягає у поєднанні національної та гендерної проблематики. Перетин гендерної та національної проблематики дає можливість порушити низку важливих питань: як для кожної із відповідних дисциплін середнього рівня, так і для власне теорії соціокультурного аналізу. Це дозволяє, у свою чергу, поглибити розуміння перетину гендерних та національних структурацій, зокрема: чи рівноцінні національні та гендерні образи; чи національні та гендерні уявлення функціонують окремо і лише після «провокації» перетинаються, накладаються і дрібняться вже за двома основами, породжуючи націогендерні уявлення; про роль архаїчного і модерного в національному та гендерному; про співвідношення елементів структури націогендерних образів; про усталеність національних і гендерних ідентичностей тощо.

Гендерний та національний аналіз долає ще один методологічний прорахунок: складність вивчення власне цих процесів часто підміняється розподілом соціальних показників за статтю чи національністю. У результаті часто отримуємо грубо сконструйований артефакт, що піддається довільним ідеологічним інтерпретаціям.

Тож у цитованому далі дослідженні (виконане в рамках проекту «Етногендерна ситуація в Україні в контексті євроінтеграційного вибору», керівником якого є автор) принциповим було припущення про визначальну роль національної ідентичності при характеристиці та виділенні національних груп і презентація гендерних уявлень, а не «говоріння від імені статі».

З одного боку, статистичні та соціологічні дані засвідчують зменшення ролі традиційних ознак ідентифікації національного. Так, за даними останнього перепису при виразній національній ідентичності визнання рідною мовою мови своєї національності коливається від 3 % у євреїв до 96 % в угорців. Релігійна належність греків чи німців, та й, зрештою, підірвана радянським часом традиція помісних церков, сьогодні відроджується далеко не завжди у звичних національних рамках, а мусить конкурувати із екзотичною привабливістю східних релігій, активнішим наверненням новітніх церков і сект. Щодо походження, то показовим є приклад заповнення анкет поляками, де зустрічаємо такі етнічні самоназви, як «українка (полька)», «українка (польське походження)», «українка (бабуся полька)» (можна порівняти із ідентифікацією «американець італійського (іранського чи ірландського) походження»). «На сьогодні зустріти «чистого» поляка в Україні надзвичайно важко»¹.

З іншого боку, недавні зміни паспортних даних і суттєве зменшення вимог фіксації національності спричинили активну дискусію у суспільстві: опоненти таких новацій заявляли, що це довершить радянську політику денаціоналізації, зникне чітка задокументована опора національної ідентичності. Ці опозиції навряд чи загубляться, адже, за концепціями постструктуралізму, у практиках соціокультурного аналізу центром стає «дискурс національного»; але особливу увагу слід звертати на його взаємоопертя на гендерний дискурс, де можуть критися причини тривкості чи мінливості національних ідентичностей.

Під час дослідження було виявлено, з одного боку, невизначеність та фрагментарність національного і гендерного при спробі його обговорення, а з іншого — часту вживаність цих ознак як символічних атрибутів інших соціальних статусів і самостверджень.

Питання національної ідентичності у контексті формування через співставлення та протиставлення «Ми — Вони»-груп насамперед виявляється як риси впізнання та помічання, які і маркують відповідну групову належність.

Справді, учасники фокус-групи з Ужгорода охоче називали «помітні» національності та ознаки їх виділення.

- Я не можу виділити в Закарпатті людину за національною приналежністю, оскільки в нас настільки змішалися національності, що їх вже неможливо відділити одну від іншої. А українок можна виділити легко, оскільки вони мають природну красу.
- З усіх національностей я можу виділити в натовпі євреїв. У них особливий вигляд і характер. Українці чимось схожі на італійців, вони також імпульсивні люди. Можна виділити словаків і угорців, вони є дуже жадібними.
- А я з національностей можу впізнати поляків. Крім цього, я у натовпі можу зразу виділити справжню українку. У неї є природна краса.
- Я не можу відрізнити українців від росіян, скажу лише, що українці чомусь завжди ходять нахмурені. Я часто маю справу з угорцями і вважаю, що вони більш привітні і дружелюбні².

Та відсутність одностайності у відповідях чи навіть приписування протилежних рис доводить скоріше зворотне — за умов загально визнаної неатрибутивності для більшості випадків національної приналежності в українському суспільстві ці визначення більш ніж довільні. Тож в умовах міста та без значної концентрації жителів зі спільним етнічним походженням зовнішній контроль чи примус у процесі національної ідентифікації та підтвердження її дотриманням традицій мінімізований і обмежується хіба що родиною. Лише досить виразні антропоморфні відмінності представників різних національних груп впадають в око: «євреїв завжди виділяли за зовнішністю»³, «черный волос, смуглая кожа, большие глаза»⁴.

Але враження однорідності не означає повного прийняття чи ігнорування національного. Сучасна українська ситуація скоріше визначається як полікультурна — тобто акцент змістився із рівності на різність (такий собі «плагіат» із ідеологій гендеру).

З одного боку, суспільно схвалюване і певним чином навіть клішоване сприйняття міжнаціональних стосунків на засадах інтернаціоналізму та «дружби народів», активно пропагованих у радянські часи. «Луганськ — це казан багатьох національностей, ми не акцентуємо, хто є хто, всі дружимо, поважаємо різні традиції, змішані шлюби, всі приїжджі у першому-третьому поколінні». З іншого боку, повсякденний досвід свідчить про більш диференційоване ставлення до цієї полікультурної ситуації. Коли більшість жителів є приїжджими, мало знають одне одного, то й атомарність подібних спільнот може навіть посилюватися порівняно зі звичайним урбанізованим середовищем.

Привертає увагу відмінність у характері сприйняття міжнаціональної ситуації у суспільстві представниками численних і нечисленних національностей. Для національностей, що чисельно переважають, — українців та росіян — характерніше відсилення до національного статусу: ідентифікація за громадянською належністю, вболівання за загальнодержавне становище мови і мовлення (ЗМІ, освіта, культура, державне управління), тоді як для національних меншин (євреїв, угорців, вірмен, німців) характерний більший акцент на міжособистісному етнопсихологічному сприйнятті (повага, приниження, нерозуміння), увага до збереження культурних традицій в умовах діаспори, громади чи осібногo проживання. «Я хочу сказать, что когда я приехала в Луганск, я долго не могла прижиться. Я думала, что никогда не полюблю этот город — все-таки я уже 18 лет здесь живу. Я думала, никогда к этому всему не привыкну. Потому как у нас более доброжелательный народ. Люди доброжелательные, люди идут навстречу. Вот та же говорят Западная... они там бандеровцы, они там жестокие — да нет. [...] Мне уже 40, то есть 25 лет, как я уехала из деревни — меня уже половина там не знает. Но у нас... «Добрый день», «добрый день» — все здороваются, что-то спросишь — обязательно ответят. А здесь — я не могу это видеть. Может быть, потому что в Донбасс со всех регионов собрался народ и нет у него такого единого какого-то... И народ как-то «каждый сам по себе»⁵.

Наскільки б закоріненими (типовіше для західних та південних регіонів України) чи асимільованими (у східних та північних регіонах) не були національні меншини, а чутливість до зачіпання національного у них залишається загостреною. На питання: «Як Вас сприймають як представника певної національності?», — німкені найперше сказали «фашизм»⁶. Тож, попри побутування ще з часів СРСР концепту «дружби народів» та ідеї тісного взаємопроникнення різних національних груп, має місце активна стереотипізація: від ідеалізації, зазвичай власної національності (як ми це побачили у наведеному вище фрагменті обговорення українок з Ужгорода), до повного несприйняття чи ворожості.

Із такою вибірковою або ж цензурованою толерантністю стикаємося у багатьох ситуаціях — це явище позначає політкоректність у співвідношенні нормативного образу і особистих симпатій-антипатій чи досвіду. «Я общался с неграми одно время. [...] Нормальные ребята. Только что черненькие»⁷. Так на індивідуальному рівні відбувається те, що, можливо, переживали цілі країни в результаті географічних відкриттів чи у ході глобалізації: зіставлений з оригіналом міфологізований образ втрачає свою химерність.

Але означені процеси, хоча і можуть похитнути стереотипізовані — часто монструозні — ксенофобські уявлення, замінити їх новою строкатістю картини народів світу, все-таки не творять загальнолюдської (ойкуменічної) цілісності. Для цього потрібен той-таки Інший. Цим Іншим у кристалізації ідентичностей може бути стать, елімінація якої нині є досить ефемерною, а то й утопічною. У межах регіону, представленого у соціально-історичній, культурній, економічній специфіці умов життя спільноти, ідентичність конституюється різними гендерними наборами. Саме вони і фігурують у подальших загальнодержавних протиставленнях Заходу — Сходу, Центру — Периферії як колона шахтарів у поході до київських чиновників чи виборювання звання першої красуні представницями різних регіонів.

І якщо національна складова регіональної ідентичності зважає про себе завжди «голосно», перебираючи на себе майже всю увагу (як це сталося із «кримськістю», зведеною до «російськості» перед «загрозою» татар), то гендерна, фігуруючи майже повсюдно, рідко стає предметом осмислення, хоча й проговорюється прямо, через граматичний рід.

Власна національна, гендерна чи інша невидима, бо «глибоко соціалізована», належність дається взнаки й стає предметом нашої рефлексії, коли ми полишаємо межі спільного соціокультурного простору, вступаючи у комунікацію із досить далекими культурними групами. Як правило, це стосується виїзду за кордон: євреї, поляки чи українці з України відразу впізнають себе і колишніх співгромадян по Радянському Союзу. Це проявляється навіть у самопочутті найбільш «євроінтегрованих» жителів західних прикордонних областей. «Наших не впізнати неможливо — невихованість»; «Коли я був у Словаччині, ми йшли собі нормально, нас всі вважали місцевими, але ми себе відчували дискомфортно»⁸.

Ось так ми «орієнтуємо на Захід» шкалу співставлення: Луганськ у фокус-групах і інтерв'ю апелює до Західної України як до Іншого (як в позитивному, переважно у вихідців звідти, так і у негативному смислах). Закарпаття апелює скоріше до закордону, що теж географічно знаходиться західніше.

Власне регіональна специфіка, як продемонструвало дослідження, виявлена надзвичайно слабо і у більшості випадків зумовлюється швидше дібраними для дослідження національними групами та ступенем урбанізованості території. Серед усіх питань, пов'язаних із національними відносинами, помітна відмінність лише за ознакою ступеня дотримання національних традицій міста, яка вибудовується у порядку зменшення: Ужгород, Херсон, Вінниця, Луганськ — це пояснюється переважанням у Вінниці та Луганську двох дотрадиціоналізованих груп (а такими, згідно з розподілом за національністю, є українці, росіяни, євреї), в той час як перші два міста мали по одній групі.

Представники різних регіонів України, національностей, статей та вікових груп демонструють великий спектр гендерних уявлень і стратегій. За цим різноманіттям криються певні гендерні образи, які, на відміну від статі, не зводяться до дихотомії «жіноче — чоловіче», а накладаються на породжений ними континуум.

Провівши факторний аналіз відповідей респондентів щодо наявності та ступеня вираженості трьох десятків рис (врода, охайність, колективізм тощо) у жінок та

чоловіків, можемо виокремити цілісні образи, що містять сталі комбінації таких рис-характеристик.

Насамперед слід сказати, що респонденти оцінюють наявність одних і тих самих рис у чоловіків і жінок, виходячи з різних підстав. Про це свідчить чітка відокремленість одних і тих самих за складом списків характеристик, пропонуваних для оцінки їх наявності у чоловіка та жінки, при спільному факторному аналізі.

В оцінці кожної зі статей фігурують відсилання до цілісних образів, які функціонують у сучасному культурному середовищі. В оцінці Жінок фігурує ціла низка образів: «Добропорядна жінка», «Кохана», «Бізнес-леді», «Лідер» (Емансипе), «Домогосподиня», «Відповідальна за виживання сім'ї», «Воїн» (Амазонка), «Подруга» (Розрада) — вони розташовані у порядку зменшення їх значущості.

Здебільшого жінок сприймають через образ «Добропорядної жінки» (30 %), також досить поширеним є образ «Коханої» (10 %), решта іпостасей з'являються в поодиноких випадках і лише доповнюють картину новими штрихами, але не становлять її сюжету. Для респондентів обох статей ці образи звучать дуже схоже.

Подібна ситуація й у протилежній статі. Чоловіків оцінюють за допомогою найрізноманітніших образів: «Ліричний герой» (ніжний та люб'язний, який має фемінні риси); «Міщанин» (добрий господар, газда); «Лідер»; «Бізнесмен» (Господар, Менеджер); «Джентльмен»; «Товариш»; «Воїн»; «Герой-коханець» (Ловелас, Дон Жуан). Але переважаючими є образи «Ліричного героя» (30 %) та «Лідера» (10 %), решта — скоріше комбінації цих двох типів, тож їх можна розглядати як особливі випадки.

Таким чином, уже із першої найзагальнішої типізації рис, за якими ми оцінюємо представників різних статей, можна зробити важливий висновок: ми прагнемо бачити одне в одному (і поруч із собою) передусім Хорошу Людину (добру, чуйну, порядну). Цей висновок ґрунтується ще й на тому, що для оцінки типового представника певної статі здійснюється не експертна характеристика — оскільки у звичайної людини відсутній достатній для цього досвід та інформація, — а певне узагальнення рис власного оточення, поправлене на ідеал, сформований у тому ж таки оточенні.

Тож нав'язувана «неспівмірність» протилежностей статей через перенесення східного концепту «їнь-янь», їхня «різнопланетність» (яку пропонує бестселер Дж. Грея «Чоловіки з Марса, жінки з Венери») залишається ідеологічною схемою деяких гуманітарних наук, перш за все психології, та ЗМІ.

Деякі з образів можуть з'являтися як серед типових чоловічих образів, так і жіночих. Це, наприклад «Лідер»; «Ліричний герой» чи «Кохана» (в обох визначальними є чутливість, підкреслення традиційно фемінних рис); «Воїн». Та попри схожість типів, їхнє наповнення гендерно марковане, що співвідноситься із соціологічними поняттями позиції та ролей: однієї і тій самій позиції (наприклад «керівник», «один з батьків», «коханий/на») відповідають гендерно зумовлені рольові набори вимог та очікувань.

Бачимо, як відразу змінюються акценти із «Домогосподині» на «Газду», бо наповненість рисами у них різна. «Бізнесмен» для чоловіків не існує в єдиній формі,

а розпадається на кілька образів-підтипів, залежно від домінування організаторського, керівного чи інноваторського самостверджуючого елемента. Цей факт можна розглядати як індикатор кращого опанування ділової сфери чоловіками (звідки й більша диференційованість їхніх іпостасей).

Цікаво, що у «Коханій», окрім ніжності, чутиності, чуйності, краси та доброти, важливими є гостинність та хазяйновитість, чого ми не спостерігаємо в образі «Ліричного героя». Те саме і «Воїн» — сильний, безстрашний і далеко не естет — залежно від статі перетворюється на відповідальну за виживання сім'ї Амазонку (про це свідчить велика вага риси «хазяйновитість» поряд із значущістю хоробрості та сили) чи «Самотнього Вовка». В усному обговоренні жінки саме з такими конотаціями акцентували свою відповідальність за сім'ю, її добробут. У складних сучасних умовах це означає, особливо для українок та росянок з Луганська чи Херсона, «усе нести на своїх плечах», «боротися за виживання» тощо.

Ця самостійність через фактичну самотність у розв'язанні щоденних сімейних проблем з'являється у відповідь на проговорюваний ними образ неспроможного їх вирішити чоловіка — чи то п'янички, чи то просто безвідповідального (добре, якщо хоч матеріально допомагає). «Багато з них пиячать; займає зручну позицію — «Я заробляю гроші, і мене не цікавить, як вирішуються проблеми в сім'ї»; «Зарабатыватель денег»; «Чоловік сьогодні — це не пристосований до сьогоднішнього дня»⁹. Для учасниць із західних регіонів ситуація відсутності у сім'ї чоловіка спричинена скоріше заробітчанством, про що опосередковано свідчить активніше тут обговорення закордонного досвіду, а тому розведення дефініції «глава сім'ї» — «берегиня дому» зберігає свою силу попри очевидну суперечливість повсякдення.

Таким чином, у схожі типи, які реалізують подібні функції, включаються риси-доважки залежно від статі носія, що й формує в результаті гендерне забарвлення соціальних ролей. Більше того, при позірній подібності (за назвою) того чи іншого жіночого чи чоловічого образу-типу, спостерігається різна їх наповненість рисами-характеристиками не лише залежно від носія, а й від того, хто оцінює.

Бачення власної статі відрізняється від уявлення про протилежну через несиметричність міжстатевих стосунків та рольових ніш, закріплених національною культурою. Саме через це чоловіки акцентують образ жінки як закоханої, готової всім жертвувати заради кохання, усе пробачати. Жінки, оцінюючи себе, більше нюансують ролі дружини, берегині, господині і т. д. Щодо поцінування чоловіків, то жінки, окрім власне ідеального Коханого («Ліричний герой»), оперують образом «Героя-коханця» із рисами Ловеласа; окремим образом є «Колега» (у образі Товариша), що постає як тип чоловіка, з яким можна просто поговорити, на допомогу якого можна завжди сподіватися і не переплітатися при цьому долями чи тілами. Для чоловіків же ця іпостась чоловіка іманентна, тож може бути в кожному із вказаних образів. Озвученням цих розбіжностей в образотворенні може бути обговорення можливостей дружніх стосунків між статями. «Я думаю, що між чоловіком і жінкою є дружні відносини. Я розрізняю кохання і дружні відносини»; «А я вважаю, що нема дружби між чоловіком і жінкою, є або секс-відносини, або ділові стосунки,

або вони є просто знайомими»¹⁰; «Як на мене, це можна і сумніву не піддавати. Чоловіча дружба — що може бути міцніше»¹¹. Чоловіки включають риси і коханця, і товариша-колеги у власний образ «Ліричного героя» — він насамперед товариський, добрий і ніжний.

Таким чином, для жінок чоловік постає передусім як «Ловелас», «Воїн», «Товариш» і «Лідер», а самооцінка чоловіків акцентує риси «Ліричного героя», «Бізнесмена», «Джентльмена» і «Газди». Самооцінка жінок — це героїня нашого перехідного часу: добродісна, бережлива і сильна людина. А з точки зору чоловіків вона насамперед — домогосподарка, розрада, кохана, а також незалежна і ділова. Даються взнаки гендерний розподіл ролей у сім'ї та очікування взаємодоповнення статей у міжособистісному спілкуванні.

Далі ми побачимо, як ці погляди поділяються різними національними групами, адже у даному випадку, як і загалом по країні, переважила кількість українців і, відповідно, їхня думка. Для кожної з національних груп домінуючими виявилися свої образи, усні свідчення підкріплюють узагальнювальні оцінки, отримані як статистично значущі відмінності між групами у їх відповідях на питання стосовно характеристик чоловіків та жінок власної національності.

Українці описують чоловіків у різних категоріях: «Воїн», «Товариш», «Ловелас», менше «Ліричний герой». Водночас, на їхню думку, чоловікам не властива хазяйновитість і гостинність. А от євреї не вбачають у чоловіках войовничості, лідерства чи донжуанства, найсильніше вони підкреслюють ліричні риси чоловіка, вони ж виділяють його товариськість, а також ділову вдачу (загалом в оцінках чоловіків досить скромну) та хазяйновитість, хоча остання і не така помітна, як у наступної групи. Бо саме для поляків чоловіки — це «Газди» і «Джентльмени», можливо, саме так вони уявляють справжнього пана, малозначущими при цьому для них виявилися образи «Ліричного героя» і «Товариша».

Щодо оцінки жінок, також найсильніше розійшлися думки українців і поляків. Для перших жінка — це «Розрада», «Берегиня», «Кохана», що не виключає і певної сили та відваги, а її незалежність оцінюється більш ніж скромно. Поляки ж найвище серед усіх національних груп оцінили незалежність і водночас хазяйновитість жінки.

Євреї найвище оцінили ділові якості жінок та їхню незалежність (хоча і не урівень з поляками), решта ж жіночих чеснот були оцінені досить слабко; на відміну від представників інших національностей, євреї не сприймають жінку як домогосподиню чи скромну жертвовну дружину. Як засвідчило обговорення у групах, і чоловіки, і жінки впевнено говорили про мудрість, хитрість та розум як відмінну рису єврейок.

Загалом думки представників різних національностей про жінок найсильніше розходяться у визнанні їхньої незалежності і досить подібні при оцінці їхніх силових якостей.

Думки різних національностей найбільше розділилися щодо характеристики чоловічого образу «Ліричного героя» та «Газди», а от у публічній (зокрема, економічній) сфері успіх чоловіків, на думку всіх національних груп, досить скромний, що, певно, пояснюється — як об'єктивно, так і суб'єктивно — загальною

ситуацією в державі. Найзначнішими виявилися відмінності у сприйнятті особливостей міжособистісних стосунків, щодо талантів думки поміркованіші й частіше збігаються.

Підсумовуючи, слід зауважити, що гендерні дослідження демонструють сильну вкоріненість та взаємозв'язок національних і гендерних стереотипів у традиціях нашого суспільства, що виводить нас на загальнішу проблематику культурного життя спільноти. Сьогодні національні традиції функціонують переважно на рівні міжособистісних стосунків у площині організації, відтворення та контролю приватної сфери, визначаючи в цих рамках і «свою» інтерналізовану систему уявлень про стать-гендер.

Більше того, багатонаціональна структура сучасного суспільства дає слабку надію на збереження власної культури в умовах цивілізаційних та глобалізаційних викликів постмодерності, тож національно-культурне життя громад майже повністю витіснене з публічної сфери і тим сильніше намагається конституювати власну ідентичність саме через опору на збереження традицій у сфері повсякденності.

Гендерні відносини менш відмінні у міжрегіональному зіставленні, більш відмінні у зіставленні національних груп (вплив традицій і ментальних схем), а найзначніші відмінності виявляються у груп з різним способом життя (поселенські, майнові, освітні та професійні структурації). Тож гендерна ідентичність наповнює регіональні культури змістовно, а не стає критерієм їх розмежування в рамках суспільства.

Гендерні та національні установки є взаємопов'язаними, а отже, вимагають ретельної наукової уваги. І тому не досить вказати на існування та «номенклатуру» гендерних стереотипів у суспільстві — вкрай необхідно простежити їх обґрунтування в рамках національних традицій, виявивши приховані механізми їх генералізації та функціонування.

¹ Стенограма фокус-групи, жінки, польки, м. Вінниця.

² Стенограма фокус-групи, жінки, українки та росіянки, м. Ужгород.

³ Стенограма фокус-групи, жінки, єврейки, м. Ужгород.

⁴ Стенограма фокус-групи, вірмени, м. Луганськ.

⁵ Стенограма глибинного інтерв'ю, українка, м. Луганськ.

⁶ Стенограма фокус-групи, жінки, німкені, м. Херсон.

⁷ Стенограма фокус-групи, чоловіки, росіяни, м. Луганськ.

⁸ Стенограма фокус-групи, жінки, українки та росіянки, м. Ужгород.

⁹ Стенограма фокус-групи, жінки, українки та росіянки, м. Херсон.

¹⁰ Стенограма фокус-групи, угорці, м. Ужгород.

¹¹ Стенограма фокус-групи, чоловіки, українці-росіяни, м. Вінниця.